

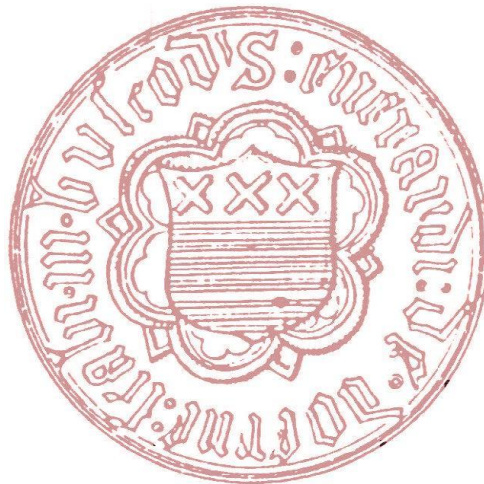
*deurnese historische reeks
kleine serie 2*

ton spamer

mond uit man; hel uit hel

*het hellegat in deurne en de
oorsprong van de naam helmond*

*een historisch/geografische en
toponymische studie*

deurne 2010

*durninum - fonds voor cultuurhistorische publicaties
architectuur - historie - landschap - populatie - religie – toponymie*

Eerder verschenen in de Deurnese Historische Reeks:

1. A.P.G. Spamer, Deurne en de Peel in Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Het Maas-Aa-gebied van Grave tot Roggel op grond van plaats- en waternamen. 32 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
2. A.P.G. Spamer, Toponiemen rond de Peel in de Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Bijna 700 plaatsen waternamen uit Noord-Brabant en Limburg met meer dan 2000 verwijzingen. 26 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
3. Pieter Koolen, ..die bedroefde plagen.. Deurne tijdens de Belgische Opstand 1830-1839. 78 pag. Deurne, 2002.
4. Ton Spamer, Vaste grond onder de voeten. Archeologische vondsten ca. 500 v.C. – ca. 1200 n.C. Deurne, 2004. 48 pag.
5. Ton Spamer, Waan of werkelijkheid. Willibrord en Bonifatius. Echternach, Deurne en Dokkum. 28 pag. Deurne, 2004.
6. Ton Spamer, Een heden zonder verleden heeft geen toekomst. Bescherming en revitalisatie van de restanten van het Deurnes verleden. (In voorber.)
7. Ton Spamer, Eessens Put en de Kaweise Loop. De noordgrens van de heerlijkheid Deurne. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2009
8. Ton Spamer, Een karretje op den zandweg reed.... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900. Deurne, 2010. 484 pag.
9. Ton Spamer, Historisch-geografische atlas van Deurne, deel 1. (In voorber.)
10. Zuidoost-Brabants Glossarium. De achtergrond van de toponiemen vanuit de literatuur. Deurne, 2013.

In de Kleine Serie:

1. Ton Spamer, Veldheuvel te Deurne. Het goed Stakenborch - Ten Eijnde en de Derpse Hoeve. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2010.

Over de auteur.

Ton Spamer studeerde geschiedenis in Utrecht en doceerde dit vak aan het Peelland-College te Deurne. Daarnaast was hij vice-voorzitter van de Culturele Raad Deurne, voorzitter van de Openbare Bibliotheek, lid van het hoofdbestuur van de Provinciale Bibliotheek-Centrale, de Provinciale Bibliotheekcommissie en een aantal landelijke besturen en ministeriële commissies.

Hij publiceerde onder andere over Deurne in de Brons- en IJzertijd, de Willibrordusparochie in Deurne van 700-1800, over Deurnese toponiemen 721-1900 en in Duitsland over het laat-middeleeuwse kleinstedelijk patriciaat. Hij geeft cursussen en lezingen, vertaalt Duitse kunstcatalogi en vakliteratuur en vervaardigde examenmateriaal o.a. over historiografie, Nietzsche en La Belle Époque. Ook schreef hij jarenlang een cultuurhistorische column in Omologie. Sinds 1979 is hij recensent voor Duitstalige vakliteratuur op het terrein van geschiedenis en kunst. Publicaties over het vroeg-middeleeuwse Deurne en tot op heden voortlevend heidendom zijn in voorbereiding. Oprichter/redacteur van “Durninum”, fonds voor cultuurhistorische publicaties over Deurne.

© Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd, gescand of hoe dan ook overgenomen zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur (a.spamer@spamer-dewit.nl) tenzij voor eigen gebruik. Opname van de gehele of gedeeltelijke inhoud in gegevensverzamelingen, databestanden, encyclopedieën en op internet is absoluut uitgesloten.

Voorwoord

Deze kleine studie is oorspronkelijk geschreven voor het Netwerk Naamkunde van het Meertens-Instituut in Amsterdam. Daarin discussiëren naamkundigen over de verklaring van antroponiemen en toponiemen, ofwel persoonsnamen en plaats- c.q. veldnamen. De leden van dat Netwerk komen zowel uit België als uit Nederland. Het Belgisch Nationaal Geografisch Instituut definieert een toponiem als de eigenaam van een geografische entiteit. Anders gezegd, niet alleen de naam van een stad, plaats of dorp is een toponiem, maar ook de naam van een landschapselement zoals een rivier, eiland, polder, moerasgebied, bergketen of woestijn. Daar kan men nog aan toevoegen gehuchten, wegen en paden, bossen, enz. Daar middeleeuwse gehuchten nogal eens ontstaan zijn uit een Einzelhof, een losse, vrijstaande boerenhoeve op behoorlijke afstand van een nederzetting, en de naam van die Einzelhof overnamen, kan men ook de naam van die boerderij als een toponiem beschouwen.

Over de herkomst en vooral de verklaring van toponiemen zijn naamkundigen het niet altijd eens. Er zijn felle polemieken gevoerd in de vele, liever gezegd ontelbare toponymische tijdschriften en monografieën. Na verloop van tijd blijkt er dan vaak toch een soort consensus te groeien. Verschillen van interpretatie blijven echter altijd mogelijk.

Toponymisten krijgen ook vaak met de zg. 'volksetymologie' te maken. Niet-deskundigen bedenken voor een plaatsnaam vaak een verklaring die binnen hun gezichtskring ligt. Zo heeft men Zwammerdam willen verklaren uit het feit dat daar veel zwammen zouden groeien of dat de mensen daar erg veel zwammen, terwijl de oude vorm in 1396 Zwademardam was, ontstaan uit 1255 Suademburgdam, een dam bij het in 1165 genoemde Suadenburg. Namen slijten nu eenmaal. Letters vallen weg uit gemakzucht of door dialectische invloeden. In België zegt men op het tv-journaal nog altijd 'onweder' terwijl het Nederlandse journaal het over 'onweer' heeft. De Kuilensvoorde in Deurne verbasterte via Kulensvoorde en Kulitsvoorde tot Kulert, een woord dat in het dialect -kievit- betekent. De volksetymologie wil vervolgens dat de weg zijn naam aan de kieviten heeft ontleend. Van de oorspronkelijke leemkuilen weet niemand meer iets.

Een soortgelijk probleem betreft Helmond. De volksetymologie heeft hier vooral toegeslagen in het gemeentewapen. Dat vertoont een helm. Dat door afsplitsing van dit woorddeel er een onbegrijpelijk restant *-ond-* overblijft stoort de goegemeente niet. De taalkundigen zoeken het meer in een woordstam *-mond-*, ontstaan uit *-munt-* dat een overblijfsel van een latijns *-montem-* zou zijn, een versterkte heuvel. Dan blijft er een restant *-hel-* over. Daarvan zegt een bekend handboek: "Een water de *hel* is hier niet te bespeuren en aanknoping aan het bekende *mond* 'monding' (als in Lexmond, Roermond) is problematisch."

Een water met *hel* is in de omgeving echter wel degelijk te bespeuren. Daar zit het probleem dus niet. En dat water zou gemakkelijk hebben kunnen uitmonden in de door Helmond stromende Aa. Helmond zou dus best de oorsprong hebben kunnen zijn. Deze verklaring wordt gedekt door opmerkelijke toponiemen elders. Daarvoor is het noodzakelijk om eens in de omgeving van Helmond rond te kijken en het ons omringende taalgebied onder de loupe te nemen. Daarover gaat deze studie.

Na de eerste publicatie in mei 2007 is er nog heel wat materiaal aan het licht gekomen dat mijn these ondersteunt. Dat is in deze uitgave verwerkt. Ook zijn meer kaarten opgenomen.

Deurne, juli 2010.

Ton Spamer.

Noot voor de lezer:

Van langere teksten in een vreemde taal staat de vertaling bij de eindnoten.

Het teken < betekent: ontstaan uit; het teken > betekent: geëvolueerd tot.

1. Inleiding

In zijn artikel "Onder de Biesbosch. Historisch-geografische en naamkundige bouwstenen voor een reconstructie van het in 1421 verdrongen middeleeuwse cultuurlandschap van de Groote Waard" in het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis 15 (12-2006) 2, 47-65, geeft Chris de Bont o.a. een nieuwe verklaring voor een aantal toponiemen die eindigen op aan aangehecht *-mond-*. Uit zijn heldere analyse en de aangevoerde argumenten blijkt, dat in een aantal gevallen de verklaring 'hoogte' of 'heuvel' beter past bij de plaatselijke geografische situatie dan de gebruikelijke uitleg 'monding'. Zonder aan zijn exposé ook maar iets te willen afdoen wil ik hieronder wijzen op een andere mogelijke verklaring.

Dat de stad Dortmund zijn naam te danken zou hebben aan een burg *-Munda-* is voor taalkundigen tegenwoordig niet meer dan een sage die een volksetymologische verklaring van de stadsnaam wilde geven. In een oorkonde van het klooster Werden uit 884 komt de oudste vermelding van Dortmund voor: "In *throtmanni* liber homo arnold[us] viii den[arios] nob[is] soluit [solvit]". (In "*Throtmanni*" betaalt de vrije man Arnoldus ons 8 denariën)

De volgende vermelding komt uit een schenkingsacte van het Stift St. Gereon in Keulen uit 899, waar van *Trutmania* sprake is. In 928 zien we *Trutmenni*. In de kroniek van Widukind van Corvey is m.b.t. de opstand tegen Otto I in 939 sprake van de "*urbs Trotmanni*" (de stad Trotmanni). In diverse oorkonden lezen we vervolgens *Trotmannia* (941), *Drotmanni* (953), *Thrutmanniu* (978), *Therotman-*, *Thertmanni*, *Thertamanni* (983-1002), *Dretmonna* und *Thortmanne* (1002-34), *Trutmonia* (1024), *Trytemanne* (1030) en *Trudimonia* (1033).

Een variant is *Trutmundi* (997). Hier zien we voor de eerste keer de letter *-d-* ten tonele verschijnen. Op de synode van 1005 werd een "*pactum Trotmundense*" gesloten. De reeks vervolgt dan met *Trutmunde* (1066), *Throtmunde* (1115), *Dirtmunde* (1241) en tenslotte *Dortmunde* (1222ff).¹

Er kan geen twijfel aan bestaan dat de oorspronkelijke vorm van de stadsnaam Dortmund geen woordstam *mund* kent maar wel een vorm *man/men/mon*. Honderd jaar na het eerste voorkomen verschijnt in de volkstaal een variant met *mund*, maar de vorm zonder die *-d-* blijft nog een paar eeuwen in gebruik. Dat wordt bevorderd doordat in 1153 keizer Friedrich Barbarossa Dortmund aanduidt met een nieuwe latijnse omschrijving, nl. "*in burgo Tremonia*". Dit blijft tot het begin van de 14^e eeuw de officiële stadsnaam, totdat dan de Duitstalige bronnen gaan verschijnen.

Op de officiële website van de gemeente Dortmund wordt onder het hoofdstuk Stadtgeschichte door het Stadtarchiv een naamsverklaring gegeven: "Dortmund wird (884) mit dem altsächsischen Namen "*Throtmanni*" bezeichnet, was soviel bedeutet wie: Siedlung am gurgelnden Gewässer." (Nederzetting aan het gorgelende water). Een verantwoording van deze etymologie ontbreekt, maar dat betekent niet dat die daarom per se onjuist is.

De woordstam *-man-* als waternaam is reeds eerder onderwerp van studie geweest. Förstemann kwam al in 1916 met de mededeling: "*Meestal, misschien zelfs uitsluitend in waternamen*".² Schönfeld kwam in 1951 tot de volgende conclusie: "*Het staat dus vast, dat in 't Westgermaans een woord -menne-/minne- bestaan heeft, dat vooral in West-Duitsland en in de Nederlanden gebruikt werd als waternaam, maar dat als appellatief nergens is overgeleverd*".³

Daar in Dortmund de Lenne en de Volme in de Ruhr uitmonden is er sprake van 3 rivieren. Een latijnse vorm *tremonia* (letterlijk *-drie wateren-*) zoals door Friedrich Barbarossa gebruikt, is daarom geheel in overeenstemming met Schönfelds uitspraak, zij het dat *monia* hier dan wel een appellatief (eigenaam) is.

Udolph, momenteel de Duitse toponymist met het grootste aanzien, onderschrijft deze stelling ten volle.⁴

Dortmund is niet de enige plaats waar de evolutie *man/men/min/mon > mand/mend/mind/mund* zichtbaar is:

- Opmünden < 1179 Upmene < 890 in villa Upmenni, dialectisch nog altijd Opmünnen
- Hedemünden (1579) < 1017 Hademinni, later Hedeminni, Haydeminne en Hedeminnen⁵
- Viermünden a/d Eder < 1264 Viermyn < 1250 Virminne < 1060 Fiormannin < 850 Fiormenni
- Holzmünden < Holtesmynne < Holtesmini < 832 Holtesmeni
- Mündt bij Jülich < 7e eeuw Muni.
- Bad Münder am Deister < 840 Munimeri
- Mandel bij Bad Kreuznach < 962 Mannendal
- Menden (Sauerland) < 818 die villa Menethinna
- Mendig im Landkreis Mayen-Koblenz < 1041 Menedich
- Groß Munzel, voormalig dorp, nu wijk van Barsinghausen < 960 als Munuslo

Al deze plaatsen liggen aan een beek die door het hart van het dorp of de stad voert. Ook waterlopen zelf bewaren deze oude woordstam:

- Mandling, een zijrivier van de Enns in de Oostenrijkse Pongau < 1140 Manlich

Het is slechts een greep. De ontwikkeling van -man/men/min- enz. naar -mond/mund- enz. blijkt een heel gewoon verschijnsel te zijn.

Volgens Schönfeld is de etymologie van dit woord hoogst onzeker, maar dat is een wat vreemde uitspraak. Het woord komt in heel Europa voor. Het Letse *maina* betekent 'moeras', het Ierse *moin* 'veen' en 'moeras', het Sanskriet *munja* 'riet'. Deze aanduidingen wijzen duidelijk niet in de richting van snel stromend water, maar van (bijna) stilstaand water of moerassig gebied.

De oude vorm (zonder de -d-) is bewaard gebleven in de Duitse rivier de *Main* < latijns -*Moenus*- (Plinius), -*Moenis*- (Pomponius Mela), -*Menus*- (Ammianus), Gallisch -*Moinus*-, 794 *Moin*, 1333 *Meun*, in de *Menne* bij Kalkar, de *Möhne*, zijrivier van de Ruhr, de *Monne* in het Kaufunger Wald en ook in de kleine Helme, zijrivier van de Unstrut < 979 *Helmana* ulterior, alsmede in de *Maine* en waarschijnlijk ook de *Mayenne* in West-Frankrijk. De *Mogne*, die bij Crésantignes (Champagne) ontspringt, heette in de Gallo-Romeinse periode de *Monia*. Er is geen enkele reden waarom de rivieren *Minia* in Oost-Pruisen, *Minio* in Polen, *Mignone* < *Minio* in Italië en *Minius* in Noordoost-Spanje hier niet aan gekoppeld zouden kunnen worden. In onze streken kan gewezen worden op de *Minne* in Utrecht -door De Vries als waternaam geduid- en het *Minnewater* in Brugge.⁶

Afb. 1. Het Huis De Meent aan de Minstroom te Utrecht in 1828. (Coll. Het Utrechts Archief)

De *Munte* in Groningen, een zijrivier van de Eems, vertoont dan weer de -d-. Mogelijk kunnen we voor deze vorm denken aan *man* + de meervoudsuitgang -ithi-, zoals bv. het in Brabant veelvuldig voorkomende -de Berkt- in plaats van -de Berken-, of zoals Schönfeld wil aan een louter -t-suffix ter versterking van het begrip als zodanig.⁷ Wij hebben het in humoristische zin nog wel eens over een sprekerd als we een spreker bedoelen. Via dit *munte* is dan ook de plaats Urmond in Limburg ver-

klaard. De -Ur- is daar namelijk een verzonnen naam. De plaats heette in 1153 -Overmunte- en lag dus aan de overzijde van een beek.⁸ Bach ziet overigens in het -t-suffix een verkleinend achtervoegsel⁹, wat mij eerlijk gezegd minder waarschijnlijk lijkt.

Volgens Schönfeld is in de stamklinker de ablaut (klinkerverandering) al vroeg versteend. "*Vindt men dus in hydroniemen een dergelijke wisseling van klinker, dan wijst dit op vóór-germaanse naamvorming, toen de ablaut nog een levend beginsel was*".¹⁰ Daarbij moet echter niet worden uitgesloten dat plaatselijke uitspraakvarianten van later datum hier ook een rol kunnen spelen of het gehoor van de toevallige schrijver van de oorkonde. Het woord -tafel- met lange -aa- wordt in de buurgemeente Asten uitgesproken als -toffel- met korte -o-. Maar er zijn mensen die dat niet opvalt en die opschrijven wat ze denken gehoord te hebben, i.c. ...tafel, zoals een proef in kleine kring uitwees.

2. Nederland.

Is deze ontwikkeling ook elders in Nederland te bespeuren? De meeste etymologen voelen er kennelijk niet veel voor. De veel gehoorde verklaring dat bv. de familienaam -Marsman- een "personifiërend element" -man- (= mens) bevat spreekt mij echter niet erg aan. Ik vind -moerasbeek- een zinvollere verklaring dan -moerasmens-. De verklaring van het toponiem -manpad- als 'pad voor één man'¹¹ vind ik zacht gezegd onwaarschijnlijk. Een verklaring als 'moeras(sig) pad' of 'pad naar/naast een beek' lijkt mij reëler. Een toponiem als *Manscheid* in de Eifel wordt vanuit het waterwoord begripelijk: een water-scheiding is een kenbaar iets en als geografische aanduiding helder en duidelijk, een man-scheiding(!) bevredigt hoogstens een wat morbide fantasie.

Mander in Overijssel heette in 10e eeuw *Manari* < 797 *Manheri*. -Heri- wordt door De Vries verklaard als 'heuvelrug'.¹² Het eerste lid zou dan 'man' (= mens) zijn. Moeten we dat dan uitleggen als 'heuvelrug van/voor/met één mens'? Van Berkel en Samplonius zijn daar onzeker over.¹³ Gezien de ligging aan een beek wil ik eerder aan een waterwoord denken. 'Heuvelrug langs een waterloop' is toch een zinniger verklaring?

Schönfeld geeft wel aan dat *Moerman* bij Widele een waternaam is, maar trekt daaruit verder geen conclusie voor het begrip *man* als zodanig.¹⁴

3. België.

Hier wordt *man* wel als een soortnaam voor -perceel- beschouwd: *winkelman* = perceel in een hoek, *mergelman* = perceel waar mergel werd gewonnen, enz.¹⁵ Lindemans herhaalt deze verklaring in bijna al zijn publicaties.

De feiten weerspreken hem echter:

- de -*Groteman*- in Dworp/B is een niet bijzonder grote beemd langs een beek, evenals de -*Moortermen*- < -*Motteman*-¹⁶;
- de beemd de -*Brugman*- ligt naast de brug over de Amelgembeek in Brussegem/B¹⁷;
- het veld de -*Recken*- of -*Ganseman*- naast de Dender in Hofstade/B¹⁸;
- het veld de *Merman* naast de Merremeers, een natte hooiweide aan een waterloop te Hofstade/B¹⁹;
- de *Munt*-meers met watermolen aan de Molenbeek te Impe/B²⁰;
- het perceel de *Destelman* aan de Wellebeek in Lede/B.²¹

De -*Magerman*- te Lede/B ligt aan de Wouwer = vijver, terwijl De Brouwer daarbij aangeeft, dat het element *man* in het belendende bos -*Manhaghe*- mogelijk 'poel' zou kunnen betekenen.²²

Vlak daarbij liggen de -*Munte*- en de -*Munt*-meer, beide zeer laag gelegen aan de beek²³;

- het Pollemanstraatje en het *Mansveld* in Denderleeuw/B liggen tegen de Molenbeek²⁴;

- "in campo der *Dodeman*"- ligt tegen een moeras -*Ghilenbroek*-.²⁵

- *Ieperman*- in Wilrijk/B, in 1470 -den *Yperman*-, ligt naast een groot ven, genaamd -*Meer*-.²⁶

We zien hier een hele reeks toponiemen, eindigend op *man*, allemaal behorend bij percelen die onmiddellijk naast een beekloop of een meers (moeras) liggen. Daar zoals bekend namen van waterlopen graag overgaan op de belendende percelen mogen we in deze *man*-namen mogelijk de oorspronkelijke waternamen zien. Dat betekent dat *man* als wateraanduiding in België nog heel lang productief zou zijn geweest.

De Belgische taalgeleerde Carnoy wijst deze hele betekenisgeving van de hand. Mangelaar in West-Vlaanderen < 1574 *Manghelare* wordt door hem verklaard als een veld dat gemangeld = geruild was. Maar hij voegt er in één adem aan toe dat hij daardoor wel in de knoop komt met de verklaring van Mangelbeek bij Beringen.²⁷ In Meigem < 10e eeuw *Meigem* ziet hij een boerderij van de afstammelingen van Maio, in Meise < 1170 *Menza* de vrouwelijke vorm(!) van het middeleeuws-latijnse *mansus* = boerderij.²⁸ Hij gaat zelfs zo ver dat hij het overduidelijke Membach < 1172 *Menebach* verklaart uit 'gemene' (gemeenschappelijke) beek en dit ook toepast op het *Minnewater* in Brugge, inmiddels door vrijwel iedereen verklaard uit *min* = waterloop.²⁹ Mignault < 1180 Mignau < 673 *Miniacum* verklaart hij als 'villa van Minius'. Hij lijkt gevangen in een dwanggedachte als hij in *Minneborre* ('borre' = bron) een verschrijving ziet voor Rinneborre = bron van een beek, welke verschrijving geïnspireerd zou zijn door de middeleeuwse belangstelling voor de "fontaine d'Amour".....

Afb. 2. Het Minnewater in Brugge.

4. Duitsland, Zwitserland en Frankrijk..

In Duitsland zijn behalve de genoemde *mund*-plaatsen tal van voorbeelden te vinden, net als in Zwitserland en Frankrijk.³⁰ Vooropgesteld zij dat de oorkonden dikwijls een bonte mengeling van schrijfwijzen te zien geven, zoals blijkt uit het Duitse Montzingen aan de Nahe < 1355 *Muntziche* (in de stadsrechtsoorkonde) < 1074 villa *Muntzichum* < 1061 *Munzecha* < 778 *Munzaher*.

Minfeld aan de Flachsbach bij Bad Bergzabern aan de Franse grens, heette in 1464 *Mynfalt* < 1444 *Münfeld* < 1379 *Minnefelt* < 1267 *Münervelt* < 1951 *Mundevelt* < 982 *Mundinvelt*. Maar de oorspronkelijk stam *min/mun* is in beide gevallen onmiskenbaar aanwezig.

a.

Om met de vorm zonder -d- te beginnen

- Mahnen < *Mane* -nu een deel van de stad Löhne- ligt aan de Werre, een linkerzijrivier van de Weser.

- Menne, nu een deel van de stad Warburg, heette in de 9^e eeuw *Menni* en *Dülmen* heette in 889 *Dulmenni*.

- Möhn bij Trier is ontstaan uit een *Monia*.

- Meensen/Niedersachsen < 1594 *Meinsen* < 1297 *Mense* < 1125 *Manese* < 990 *Manisi* (vgl. Linse < Linisi) lijkt een oude meervoudsvorm te zijn.

- Mehnen, nu als Niedermehnen deel van de gemeente Stewede, heette in 1242 *Menede*. Dit is zó duidelijk het collectiefsuffix -ithi- van een woordstam die onmogelijk het personifiërende -man- kan zijn, dat alleen nog het waterwoord overblijft.
- Dit geldt ook voor Meinstedt aan het Zeven Moor, 30 km. zuidwestelijk van Hamburg, dat in 986 *Menstide* heette ('man-plaatsen' lijkt een wat vreemde benaming) en
- Menden aan de Ruhr < 1176 *Menethen* < 1152 *Mendene* < 1064 *Menedon* < 811 *Menithinna* is etymologisch identiek aan Mehnen < *Menede*.
- En bij het Dortmund < *Drutmanni* waarmee we begonnen ligt ook Mengede < 890 *Mengithi*, dat al in de Keltische tijd bewoond werd. Dat hier gedacht zou moeten worden aan 'mengeln' = 'aarzelen, zich heen- en terugdraaien' lijkt uitgesloten door de meervoudsuitgang -ithi- (vgl. berg - gebergte) die alleen aan zelfstandige naamwoorden gehecht kan worden.

Deze eerste groep namen behoort duidelijk tot de door Gysseling bedoelde afleidingen, waarvoor hij watervamen als het uitgangspunt ziet: "*De oudste germaanse nederzettingenamen zijn afleidingen, uit watervamen, enz*"³¹.

b.

Over deze groep zegt Gysseling: "*-Haim- is de oudste herkenbare nederzettingaanduiding als zodanig. Samenstellingen met -haim- als grondwoord vormen een jongere laag*". (.....) "*Het derde type van het type met -heim- heeft als bepalend woord een soortnaam (soms ook een voorhandenzijnde veld- of watervamen) of een bijvoeglijk naamwoord. Het geeft een aanwijzing over de soort of de ligging van de nederzetting*".³²

- Mannheim bei Düren heette in 898 *Mannunhem*,
- Mannheim aan de Rijn (ook verklaard als Heim des Manno) heette in 766 *Mannenheim*
- Monheim/Rhein heette in 1150 *Munheim*, *Monheim* in Beieren heette ook in 893 al zo.
- Meine bij Gifhorn is ontstaan uit 1007 *Meynum*.
- Mambach i.Schw. < 1393 *Manebach* deelt zijn naam met
- *Mannebach* bij Saarburg aan de beek *Mannebach* < *Maninbach*, met
- *Mannebach* bij Kelberg/Eifel < 1336 *Mannebach* aan de gelijknamige beek en met
- *Mannebach* bij Beltheim/Hunsrück.
- *Mansbach* in de gemeente Hohenroda heette ook in 1232 al zo.
- Een *Mannenbach* < 1148 *Manninbach* stroomt bij Dobel/Schwarzwald in de Eyach.
- Het Zwitserse *Mannenbach* < 1221 *Manninbach* aan de beek *Mannenbach* heeft een identieke etymologische geschiedenis.
- Münschbach in de gemeente Rimbach heette in de 15^e eeuw *Mynspach* < 1487 *Monspach*.
- Mohnhausen/Hessen aan de Struthbach heette in 1250 *Manhusen*,
- Monra in Thüringen is ontstaan uit 704 *Monhore*. Daar -hore- volgens De Vries 'slik' betekent (in Liessel lag al in 1340 een Horevoort) is een duiding van -mon- als waterloop heel goed mogelijk. De betekenis van *Mon-hore* zou dan gelijk zijn aan de Hoijren-beek in Deurne.
- Mandel bij Kreuznach/Nahe in 962 *Mannendal*,
- Mendig bij Mayen in 1041 *Menedich* en
- Minnefeld bij Dieburg in 1314 villa *Muoneveld*.
- *Mannweiler*/Pfalz aan de Alsenz is alleen al door de uitgang -weiler- van eerbiedwaardige ouderdom.
- Mannstedt/Thüringen heette in 876 *Mannesstatt*.
- Of Mönstadt, deel van de gemeente Grävenwiesbach, < 1404 *Miönstadt* hier ook thuishoort is onzeker.
- Mondorf/Rhein heette in 795 *Munnendorp*
- In Vorarlberg heeft een beek die in de Ill uitmondt de kernachtachtige naam Meng < 1391 *Mäng*.
- In het Odenwald vindt men dan de pendant: *Mengelbach*, zowel beek- als dorpsnaam.
- *Mengeringhausen* in de gemeente Bad Arolsen heette ook in het stadsrecht van 1234 al zo.

Dat men bij deze vormen wel alert moet blijven blijkt uit Mengerschied im Soonwald < 1584 Mengerschitt < 1502 Mengersrade < 1080 Mengezerodt. Het is zonder nadere gegevens niet vast te stellen waar die eerste woordstam -mengeze- vandaan komt. Een verband met Menge- de kan worden vermoed, maar zal eerst bewezen moeten worden. Zo schijnt Mengen in Baden-Württemberg ontstaan te zijn uit een vorm Me-ingen, ook al heette het in 1257 al Mengen. Bad Meinberg in Westfalen is ontstaan uit een 978 Meginberg. Meinhövel heette weliswaar in 1139 al zo, maar herkomst uit een oudere vorm Meginhövel moet opengehouden worden. Mayen in de Eifel heette in elk geval in 1041 Megena en het uitnodigende Monsheim bij Worms is ontstaan uit 760 Munolfesheim.

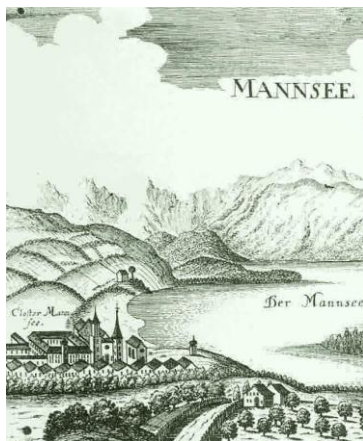
De Menach, een beek bij Straubing die in de Donau uitmondt, heette in 1125 de *Mennaha*. Bij Menig bij Trier < *Menicha* zien we een zelfde ontwikkeling. Daar -ache- < -aha- ook waterloop betekent, hebben we hier dus met een tautologie te maken. Dat wijst op de behoefte aan versterking van het begrip, zoals wij dat uitdrukken in zigzag, wirwar of hiphop.

c.

Soms is de woordstam verborgen geraakt door latere verbasteringen.

- Melage bij Wiedenbrück heette oorspronkelijk *Menelage*,
- Melle aan de Else bij Osnabrück in 1169 *Menelo*.
- Menzel, tegenwoordig deel van de stad Rügen, is ontstaan uit *Meneslo*.
- Het huidige Imbach bij Krems in Oostenrijk heette in de 12^e eeuw *Minnebach*.
- Monterberg bij Altkalkar heette rond 1050 *Munna* en rond 1000 *Monna* en
- Müngersdorf bij Keulen is ontstaan uit 980 *Mundestorp*.
- Moischeid bij Treis is ontstaan uit Meyscheid < *Munschet* < *Munesscheiz* < 1253 *Moinscheid* en is daardoor etymologisch identiek aan Manscheid in de Eifel.
- Bad Münster aan de Deister ontwikkelde zich uit een 840 *Munimeri*.

Ze zijn alle aan een beek of bij een moeras gelegen.

d.

De naam van het Salzburgse klooster Mondsee, gesticht in 748, wordt altijd verklaard uit de halvemaa nvorm van het meer waaraan het ligt. In werkelijkheid heeft het meer de vorm van een omgekeerde letter -s-. Het wapenzegel vertoont nog in 1525 in het randschrift de naam "*Mannsee*".

Afb. 3. Het Klooster "Mondsee" aan de "Mondsee".

e.

Voor Meinier in het kanton Genève/Zw. < 1817 *Meini* < 1343 *Meygnier* < 1153 *Mainiacum* is tot nu toe geen bewezen verklaring gevonden.

Foussemagne/Fr.Comté < 1618 Foussemagny zou ontstaan zijn uit (een door geleerden bedacht) *Fon-tis maniacum* en wordt dan verklaard als 'woonplaats bij een bron'. De Duitstalige vorm 1627 *Fuchsmeng* < 1533 *Fuszmengin* lijkt eerder op een andere herkomst te wijzen.

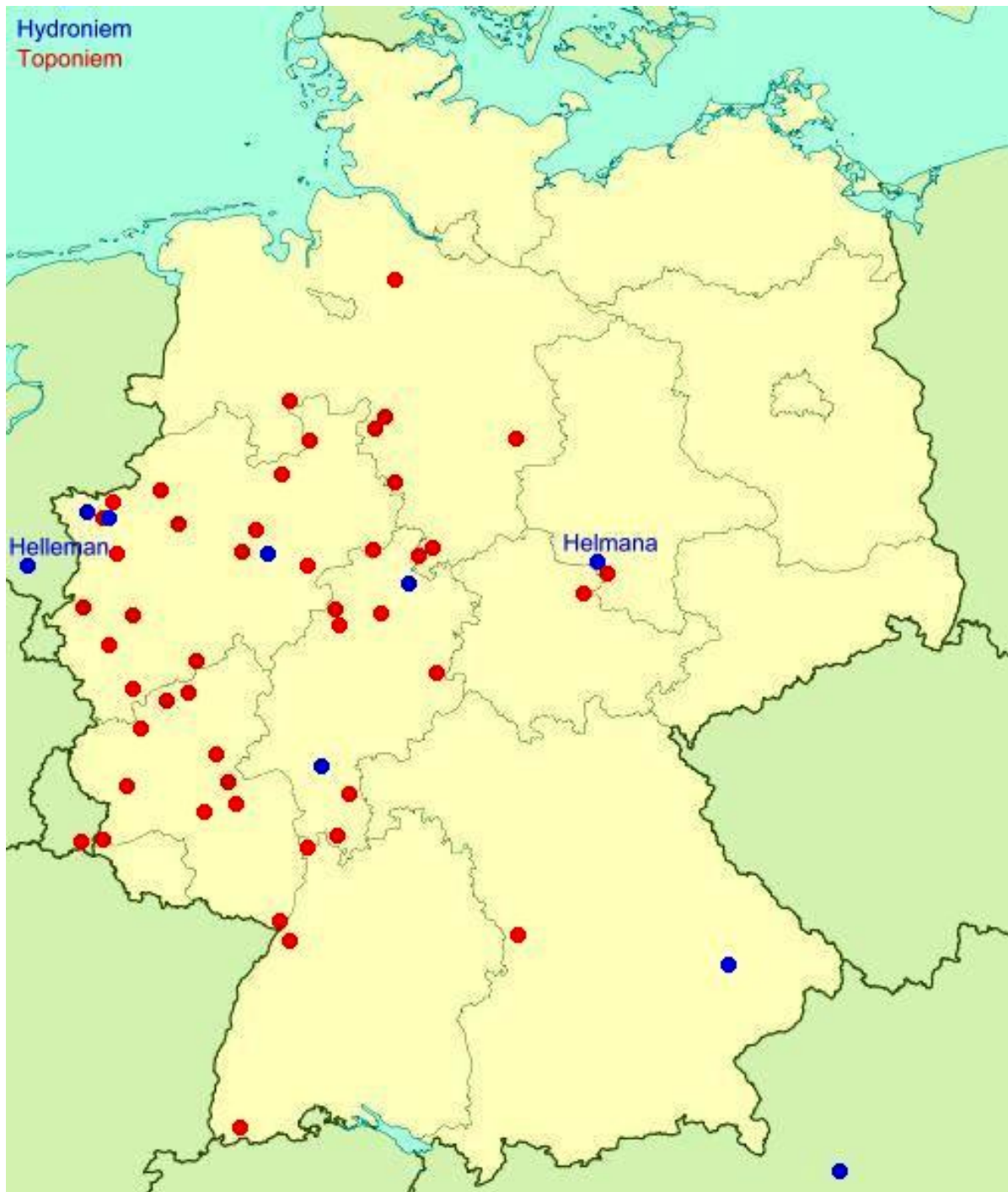
f.

Vormen met de -d/-t- komen we tegen in

- *Mintard* aan de Ruhr, stadsdeel van Mülheim, waarvan de kerk al in 873 wordt vermeld,
- *Mintenbeck* aan de zuidrand van Lüdenscheld,
- *Mintelage* en de beek de *Minte*.
- Minden in Westfalen heet in de Frankische Rijksannalen *Mindia* en

- *Müntz* bij Jülich heette ook in 945 al zo.
- Voor *Mendt*, stadsdeel van Buchholz/Westerwald, geldt hetzelfde voor het jaar 1097.
- Obermörmter, tegenwoordig een stadsdeel van Xanten, is ontstaan uit een *Munimunte*, waarin de vormen met en zonder -d/t/ dus aanwezig zijn, tenzij -munte- hier 'monding' betekent, wat gezien de ligging aan de Rijn uiteraard heel goed mogelijk is. Dan zou het -curieus genoeg- dus de 'monding van de *Mun*' zijn!

Voor alle bewezen vormen in § 4 kan gesteld worden, dat er of geen verklaringen van worden gegeven of verklaringen met het 'personifiërende' -man-, terwijl hier naar mijn mening sprake is van een soortgelijke ontwikkeling als van Thrutmanni naar Dortmund.³³

Afb. 4 De in de tekst genoemde locaties in Duitsland met -man- als zeker of waarschijnlijk waterelement

5. Brabant en Deurne

a.

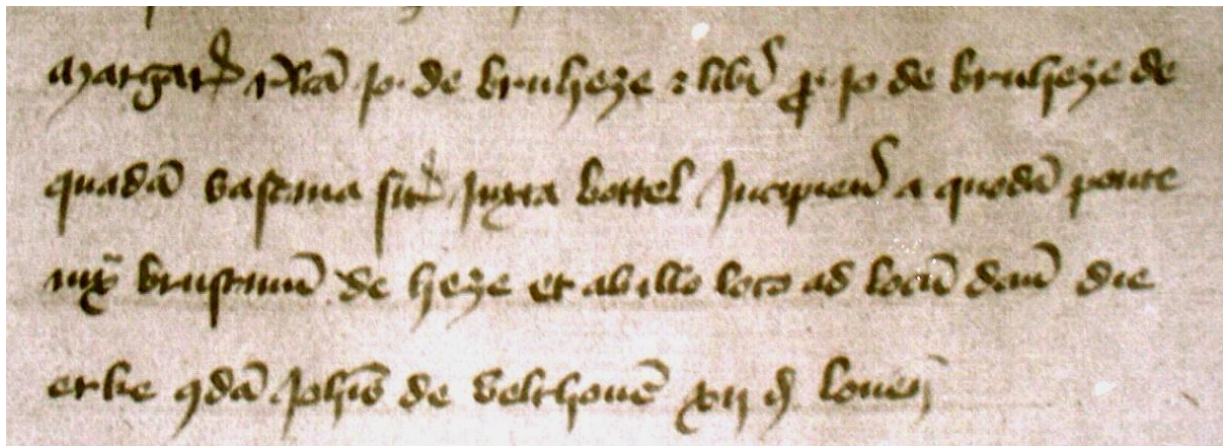
Geldt dat ook voor Nederland? Mijn kennis beperkt zich tot Zuidoost-Brabant, maar voor dat gebied kan ik de vraag in elk geval volledig beamen.

In Brabant (en ook wel daarbuiten) komt men de naam 'IJzeren *Man*' tegen. Altijd wordt daarmee een ven bedoeld. Ook in Deurne lag een IJzeren *Man*, een moerassig gebied en waarschijnlijk dus overblijfsel van een vroeger ven. De in Deurne en omgeving veelvuldig voorkomende ijzeroerlagen verklaren deze naam bevredigend. De voor Den Bosch wèl toepasselijke verklaring dat de daar liggende IJzeren *Man* zijn naam dankt aan de grote baggermachine die de kuil eind 19e eeuw heeft gegraven, is voor Deurne volledig zinloos. Belendend lagen hier nog de IJzeren Paal (palus = moeras; in 1642 lag daar een Moer-ecker) en in 1439 de Manbraek.

Een ven dat zijn bestaan dankt aan zijn ijzeroerbodem is heel gewoon. De vijver voor het jachtslot St. Hubertus op de Hoge Veluwe liep leeg toen men door die oerlaag heen boorde. IJzeren *Man* is derhalve een ven met een 'ijzeren bodem'.³⁴

In Deurne kwam in 1539 een waterloop de *Helleman* voor. Die naam is tot op heden bewaard gebleven in de Hellemanstraat, liggend op de plaats waar de Hellemanse Loop onder die naam vóór 1900 nog stroomde. We stuiten hier op exact dezelfde naam als de eerder genoemde Saksische Kleine Helme, zijrivier van de Unstrut < 979 *Helmana* ulterior.

Verder kennen we in Deurne als echte hydroniemen de *Goorkesman*, tweemaal de *Bosman* (een waterloop en een ven) en waarschijnlijk een *Roosterman*. In het gebied De Bottel, een middeleeuws landgoed dat al in 1246 voorkomt in een schenkingsoorkonde van keizerin Maria van Brabant, ligt nog steeds een waterloop, met aangrenzend een beemd genaamd Boterman. In 1701 komt die echter voor als Botterman. Daar we in Deurne de omwisseling van -l- naar -r- vaak tegenkomen, mogen we aannemen dat het perceel genoemd is naar de oorspronkelijke naam van de loop: *Bottelman*. Een cijnsboek uit 1448 leert ons tenslotte:

Transcriptie:

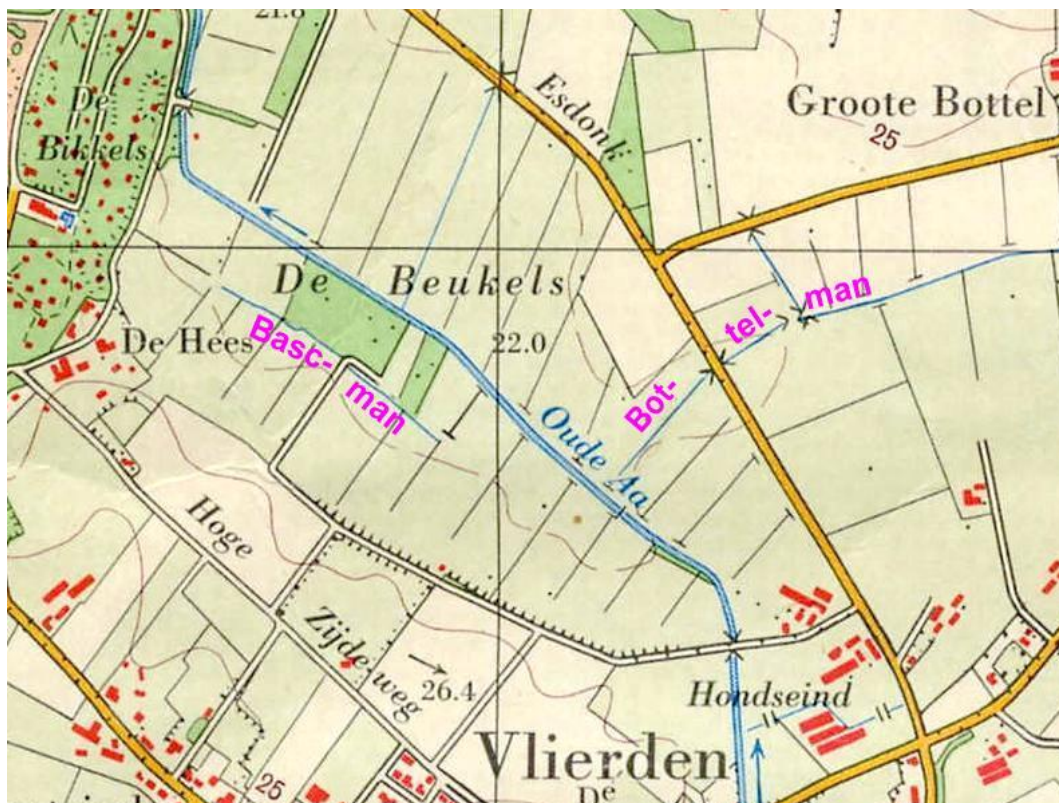
Margar(etha) r(e)l(ict)a d(e) jo(hanni) de bruheze e(t) libe(ri) p(ro) jo(hanni) de
bruheze de
quando bascma(n) sit(is) juxta bottel incipien(s) a(d) quo(n)da(m) ponte(m)
iux(ta) brustine(m) de heze et ab illo loco ad locu(m) d(i)c(tu)m die
erke q(uo)n(da)m joh(an)ni de velthove(l) xij d(enarii) lov(ens)is³⁵

Vertaling:

Margaretha, weduwe van Johannes van Bruheze en kinderen voor Johannes van Bruheze over de vroegere Bascman, gelegen bij De Bottel (groot landgoed in Deurne), beginnend bij de vroegere brug bij Bruisten van de Hees, en vanaf die plaats naar de plaats genaamd De Erk, vroeger van Johannes van de Veldheuvel. 12 Penningen Leuvens.

Het is uitgesloten dat we hier met een 'personifiërend' aanhechtsel te maken hebben. Men betaalt geen cijns over een "vroeger basc-mens"..... Weliswaar weet ik nog niet wat het woorddeel -basc- in *Bascman*³⁶ betekent, maar het is òf een langgerekt perceel òf een waterloop. Als het een waterloop is kan het slechts op een deel van de Oude Aa slaan. Dat laatste is een moderne naamgeving. Nog in 1832 heet het daar de Vloeieindse Waterloop, de Beukelsloop, enz. Schönfeld wijst erop dat volgens zijn zegslieden de Astense Aa rond 1950 gewoon de Loop werd genoemd,³⁷ iets wat in het Deurnes gehucht Vreekwijk ook nu nog gezegd wordt van de Vreekwijkse Loop. In laaggelegen vlakke gebieden kenden die waterlopen soms meer dan één tak. Door de geleidelijke verlaging van het waterpeil vanaf de 13e eeuw kunnen zijarmen droogvallen. Dat verklaart het 'quondam'. Een overblijfsel van die zijarm is nog op de Topografische Kaart van 1975 te zien. Op de Topografische kaart van ca. 1840 blijkt dat zelfs de enige arm van de toenmalige Aa te zijn³⁸. Kennelijk is er daarna een andere route gegraven en dat kwam in vroeger eeuwen ook voor.

Toen die oude loop nog waterrijk was hebben er visrechten op bestaan, zoals op alle waterlopen in Deurne en Vlierden. Zo lezen we 70 jaar eerder over de Vlier bij het Haageind in Deurne: "*Doerne piscatura aen dat haegeijnde versus locum dictum die pedel*" (Te Deurne de visserijrechten aan het Haageind tot aan de plaats die De Peel genoemd wordt)³⁹. Dat op die visrechten cijnsen werden geheven was niet uitzonderlijk. Cijnsverplichtingen waren 'eeuwig', dus komen we die in alle elkaar opvolgende cijnsboeken steeds weer tegen, soms tot 1795 toe.

Afb. 6. De mogelijke locatie van de Bascman op de Topografische Kaart van 1975.

Dat de hele tekst niet op een waterloop maar op een perceel slaat is daarom onwaarschijnlijk, dat we nooit 'vroegere' percelen tegenkomen in de cijnsboeken. Door het ontbreken van een kadaster waren perceelsnamen de enige aanduidingsmogelijkheid en daardoor bij verkopen en testamentaire beschikkingen noodzakelijk min of meer 'eeuwig'. Onderzoek naar Deurnese toponiemen over de periode 1300-1900 bewijst dit overtuigend. Het bestaan van een waterloop -Bascman- wordt nog ondersteund door de uitmonding daar vlakbij van de Kapelse of Bottelse Loop die ook -Bottelman- werd genoemd.

In totaal hebben we in Deurne dus een poel en duidelijk vijf, mogelijk zeven waterlopen waarvan de naam eindigt op een aangehecht *man*. Opvallend is nu dat Schönfeld in zijn "Waternamen" uit 1955 op de ruim 2500 hydroniemen er zegge en schrijve één in Nederland noemt die eindigt op *man* en een

echte waternaam is, namelijk *Moerman*. Keek Schönfeld niet goed of was er met Deurne iets bijzonders aan de hand?

Daarnaast grensden hier de volgende weilanden aan beeklopen: *Bakerman*, *Dorschman*, *Geldeman*, *Haardeman*, *Haneman* en *Ponderman*⁴⁰, helemaal vergelijkbaar met wat we in België aantreffen. Daar Deurne al in 721 als dorp bestond, Pippijn II in 714 in het aangrenzende Bakel een oorkonde uitvaardigde en er edelen woonden die schenkingen deden uit hun moederlijk erfdeel ter plaatse⁴¹, staat een eerdere Frankische vestiging -zeker vanaf ca. 650- buiten twijfel. Op dat punt is er dus niets dat ons tegenhoudt om de aanwezigheid van vroeg-Germaanse toponiemen te accepteren.

b.

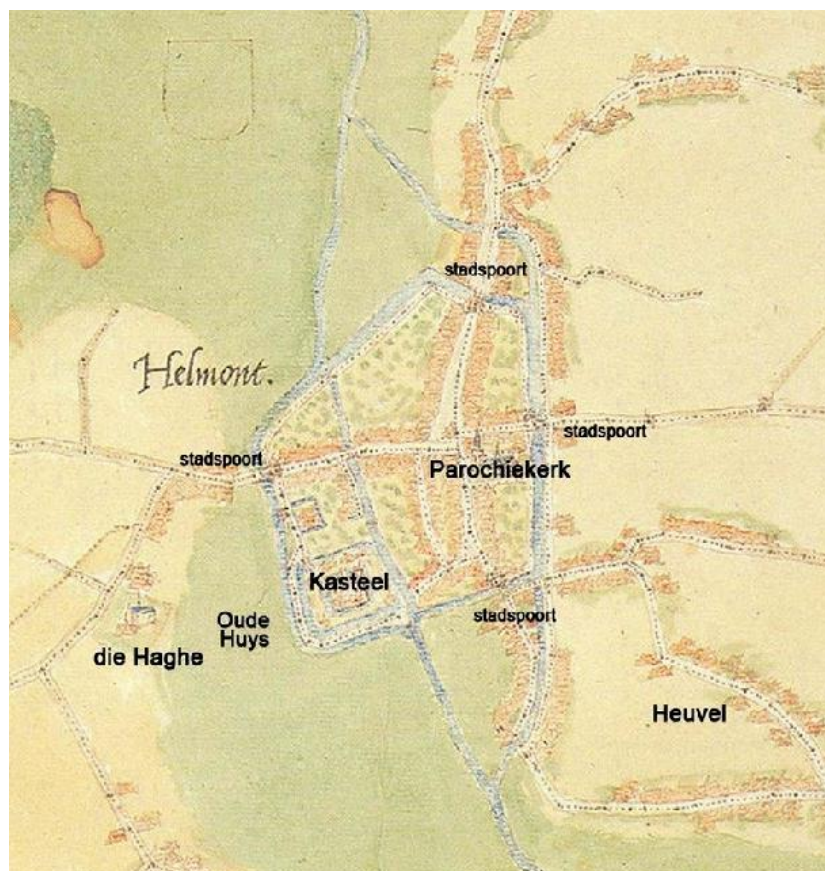
Opmerkelijk is nu, dat we in de Deurnese archieven wel achternamen met het aanhechtsel *-man-* tegenkomen, maar dan altijd in een genitief-vorm (de 2^e naamval, zoals heer 'des huizes'): *Meijelmans* ([de familie van de] man uit Meijel), *Heesmans* (man van De Hees), *Bakelmans* (man van Bakel), *Rooymans* (man van Rooy = Venray). Ze verwijzen altijd naar de plaats van herkomst.

We komen echter nooit een *-man-*naam in de nominativus als familienaam tegen. We kennen de persoon *Bakelmans* naast het perceel *Bakelman*, maar nooit een persoon die *Bakelman* heet! De zo juist genoemde watervallen op *-man-* komen niet één keer als familienaam voor in een periode van bijna 500 jaar en dat zou volgens de vigerende theorie toch regelmatig het geval moeten zijn. *Bosman* moet immers "de man uit het bos" zijn? Er is wél een familie *Manwaerts*. Hun naam blijkt nu ineens een heel zinnige betekenis te hebben. Men kan "beekwaarts" wonen. Maar kan men ook "mens-waarts" of "man-waarts" wonen....? Men moet daaruit concluderen dat voorzover de theorie van het 'personifiërende' *-man-*deel recht van bestaan heeft, die in elk geval niet in alle gevallen voor Deurne lijkt te gelden.

c.

Als we nu de Deurnese *Helleman* eens beschouwen vanuit 'Dortmunds' standpunt, dan zou een ontwikkeling van *Hel(le)man* naar *Helmund* niet als onredelijk beschouwd kunnen worden. In Deurne zelf heeft zich dat niet voorgedaan. De *Helleman* stroomde vanuit Deurne in westelijke richting, om na enkele kilometers via de Rijtvense Loop (een 'moderne' naam die, alhoewel het goed Te Rijtven al in 1414 genoemd wordt, voor het eerst voorkomt op de kadaasterkaart van 1832) uit te monden in de Oude Aa. Vijf kilometer verder westelijk ligt *Helmond* < 1108 *Helmund*.

Afb. 7 De wijken van het Middeleeuwse Helmond, aangegeven op de stadkaart van Jacob van Decenter uit 1575. (Bron: www.thuisinbrabant.nl)

Voor Helmond geven Van Berkel en Samplonius aan dat daar sprake zou zijn van een burcht, gelegen op een heuvel in een laaggelegen gebied. Als zij hiermee op het Oude Huys doelen klopt de 'heuvel' niet, want die burcht lag in een moerassig dal van de Aa. In een publicatie van de opgraving lezen we

over "de lage natte ligging van de houten burcht". De burcht lag zelfs zó laag dat "De uitstekende conservering van de houten restanten van „d'Oude Huys" is veroorzaakt door de groei van een dikke veenlaag over de overblijfselen van het middeleeuwse complex"⁴². Dat valt bij restanten boven op een heuvel nauwelijks te verwachten. Wanneer zij doelen op de voorganger van het Oude Huys, de burcht in die Haghe, waarschijnlijk gebouwd vóór de 12e eeuw en mogelijk de woonplaats van de in 1108 genoemde Hezelo van Helmund⁴³, klopt het "laaggelegen gebied" niet. De Haghe was van zichzelf al een wat hoger gelegen gebied, zoals blijkt uit de bewerking van de kaart van Jacob van Deventer uit 1575. (Afb. 7) In het laatste geval zou 'mund' dan op een verhoging moeten slaan in plaats van op een waternaam. Alhoewel 'munte' -uit het latijnse 'montem' (op de berg)- in de betekenis van 'verhoging' in Vlaanderen wel meer voorkomt, lijkt Helmond daar nu niet de eerst aangewezen plaats voor. Bewoning uit de voor-Karolingische tijd is er niet bewijsbaar.

Alle omstandigheden in aanmerking genomen lijkt het mij daarom alleszins acceptabel om de naam *Helmond* af te leiden uit een ouder *Hel(le)man*, waarbij *man* de betekenis had van waterloop. Waar zo'n Helleman in Helmond gelopen zou moeten hebben is niet meer na te gaan. We zouden moeten zoeken bij de oudste vestigingsplaatsen in Helmond. Dan komen we terecht bij Hoogeind en Heuvel. Wel, in Deurne liep de Helleman ook rakelings langs de Heuvel.....

6. Hel.

We moeten ook even een blik op het woorddeel *hel* slaan.⁴⁴

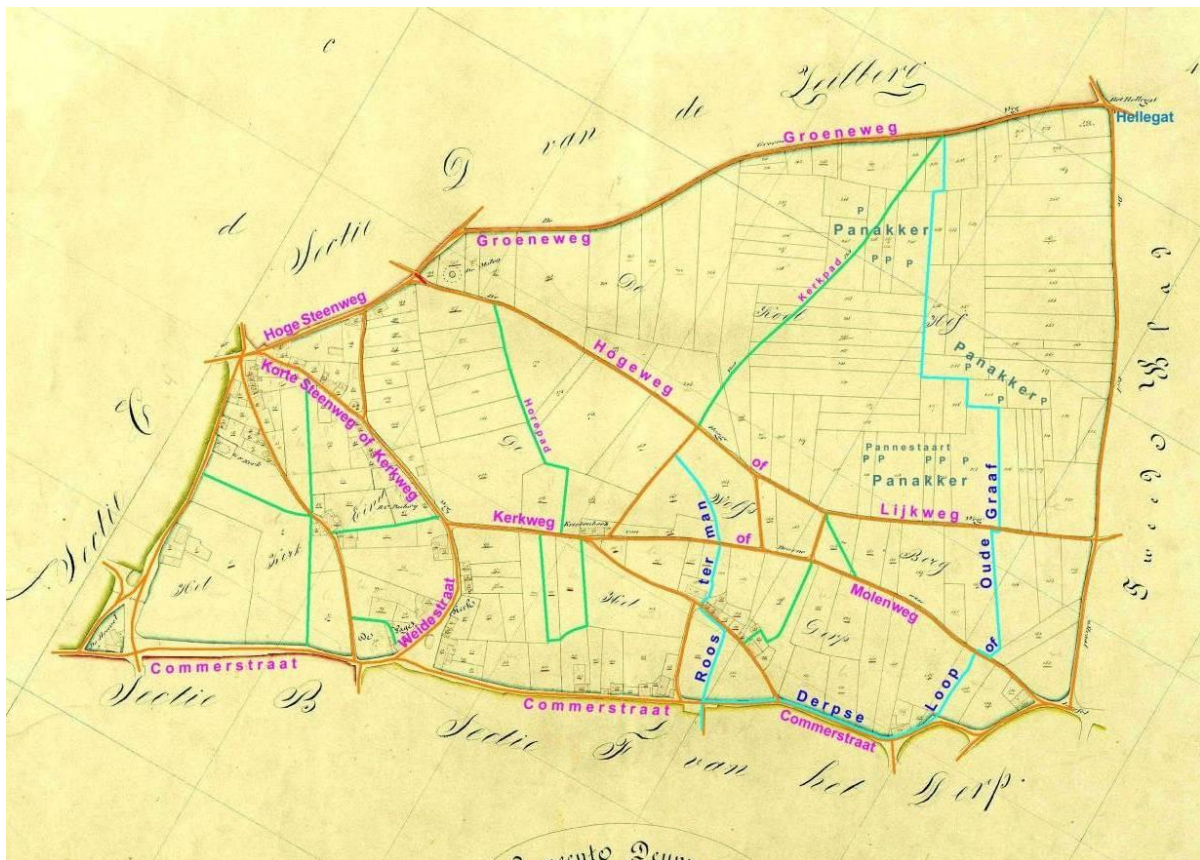
Dat is niet zonder risico, want men lijkt al gauw te lijden aan wat Bach beschreef als "de zucht om vele van onze plaatsnamen met Germaanse godenfiguren te verbinden".⁴⁵ Schönfeld sloot zich daarbij aan, door te stellen dat er voorzover hem bekend in het Nederlands geen waternamen bestaan die met de naam van een Oudgermaanse god zijn samengesteld. Hij wilde zijn opvatting dat *hel* 'laaggelegen, moerassig' betekent handhaven.⁴⁶ Dertig jaar later stelde Blok zich heel wat ruimer op. Hij zweeg weliswaar over toponiemen met *-hel-* maar erkende wel de aanwezigheid van heidense godennamen in plaatsnamen als Ermelo en Woensel.⁴⁷ Na hem was pas Schuyf in 1995 moedig genoeg om restanten van het heidens erfgoed onder onze aandacht te brengen.⁴⁸

Behalve over een *Helleman* beschikte Deurne ook over een *Helgraaf* en een *Hellegat*. Van Berkel en Samplonius verwerpen de koppeling tussen *hel* en (restanten van) het oude heidendom. Letterlijk zeggen zij bij *Hellegat* [gem. Zundert]: "*Zo heet het: "Deze putjes waren overblijfselen van het heidendom, nml. de zogenaamde 'hellegaten', waarbij jaarlijks de verering der doden plaats had die gepaard ging met vreugdefeesten en vreugdevuren. Van de H. Willibrordus wordt verhaald dat hij die heidense bronnen, die Hellegaten, zegende, haar water wijdde en daarmee het H. Doopsel toediende". We doen er goed aan hier weinig van te geloven. Misschien dat de associatie met- hellegat- 'inferno' bijgeloof in de hand werkte, maar vóór-christelijke voorstellingen moeten we hier niet zoeken. In de toponymie betekent -helle- behalve 'helling' (< - -helde-, dat van andere herkomst is) vooral 'laagte, poel' en -hel- 'halfverborgen, laaggelegen' (en dus vaak moerassig)*".⁴⁹

Maar daar zit juist het probleem. Het *Hellegat* bij Zundert ligt hoger dan de omgeving. Andere liggen niet altijd op een helling, bevatten niet altijd helder water en zijn zelfs lang niet altijd nat. De laatste verklaring die Van Berkel en Samplonius hebben, namelijk "stroken vast land die bij de vervening bleven staan", kan mogelijk voor Zundert nog wel betekenis hebben, maar voor bijvoorbeeld *Helle* bij Mechelen in Zuid-Limburg geldt geen van de drie hierboven genoemde mogelijkheden. Waarom zij bij *Helhoek*, gemeente Duiven, wèl een associatie met 'inferno' voor mogelijk houden, blijft een raadsel.

Ook in Deurne ligt het *Hellegat* bovenop het bolle akkercomplex. Vlak daarbij ontsprong de Oude Graaf, die verder westelijk tesamen met de Roosterman de beek Helleman zou vormen. (Zie afb. 8) Van een laagte is op dat punt niets te bespeuren. Het was geen moerassige plaats want er lagen gewone akkers omheen. Toch liep de Groeneweg, de verbinding tussen de noordelijk gelegen Keizerstraat en de zuidelijk gelegen Zwarte Baan⁵⁰ (de oude verbinding van Bakel naar Breemortel en verder dwars door de Peel naar de Groeneweg bij Heide, gem. Venray) met een extra slinger naar het *Hellegat*. Alsof dat iets was dat per se aangedaan moest worden, iets dat je zou kunnen verwachten bij heilige plaatsen.⁵¹ Dit *Hellegat* duikt in 1414 op als *Hellengat*, heet in 1423 *Heylegat* en in 1487 twijfelt men niet meer aan de kwaliteit ervan en noemt men het *Heijlichgat*. Tot het eind van de 18^e eeuw

blijft het in tientallen vermeldingen dikwijls *Heyle-* of *Heyliggat* heten, totdat men in de 19^e eeuw weer terugkeert naar het *Hellegat*.⁵² Men heeft er dus in elk geval niet iets negatiefs in gezien, zoals het woord *hel* oorspronkelijk ook geen negatieve betekenis had.

Afb. 8 Blad E-1 van de Kadasterkaart 1832 met het Hellegat en de toevoerlopen van de Helleman

In België liggen ook van die *Hellegaten*. De Belgische toponymist Carnoy zat wat dat betreft in dezelfde spagaat als Van Berkel en Samplonius. Net als zij verklaart hij *Helhoek* in de regio Rijkervorsel als "coin de l'enfer" (hoek van de hel), merkwaardig genoeg ook hier zonder enige verklaring(!), maar bij het veel duidelijker *Helleputte* bij Denderleeuw stelt hij "trou au bas de la pente" (néerl. *helle* 'colline')⁵³. Hij zegt er echter wél meteen bij: "communément compris comme 'trou d'enfer'. On a de même: *Hellegat* à Niel, Ruisbroek-lez-Puurs < 1307 *Hellegate*, = passage en pente, compris comme 'trou d'enfer'".⁵⁴ De plaatselijke bevolking dacht er dus kennelijk -terecht of niet- anders over dan de taalkundige.

Volgens Gysseling was *hel* < Germ. *haljo* = "dieper gelegen plaats-, naam van talrijke moerassen" reeds in de Germaanse tijd verbonden met het volksgeloof; later werd het verchristelijkt tot het huidige begrip -hel-. De betekenisevolutie loopt volgens hem parallel met die van lat. -infernus⁵⁵. Hij dacht er dus duidelijk anders over dan Carnoy.

Het lijkt echter een typisch Nederlandstalig probleem te zijn.

In Frankrijk heten ze simpel *Trou de l'Enfer*, Gat van (naar) de Hel of gewoon *Enfer*, zoals bij Faz bij Pont-en-Royans en daar in de buurt bij Villard-de-Lans, alsmede bij Leury, Saudoy, Gouzeaucourt, St.-Georges-de-Didonne en vele andere plaatsen. *Enfer* betekent daar altijd letterlijk hel, onderwereld. Soms zijn het bizar ongestuvige hopen, spelonken of kloven en ligt een dergelijke naamgeving voor de hand.

Maar ook een aantal gehuchten heet zo, onveranderlijk gelegen op een kruispunt van wegen bij voorkeur midden in een bos. Talloze plaatsen, waaronder Parijs, hadden een *Rue d'Enfer*, oude straten die naar een plek lopen die van ouds *Enfer* heette. Die van Parijs (6e arr.) heeft wel degelijk een religieuze context: "*La dénomination rappelle que saint Louis y donna l'enclos de Vauvert aux Chartreux, à*

*la charge d'en chasser le diable. Il paraît que l'exorcisme a réussi, les religieux étant demeurés cinq siècles et demi en possession du clos".*⁵⁶

Als men aan het zuidelijke einde van de Boulevard St. Michel (vroeger de Rue d'Enfer) de Boulevard du Montparnasse oversteekt naar de Rue de Campagne Première, vindt men daar een laatste restant: de Passage d'Enfer.

Afb. 9 Kaart uit ca. 1680. Onderaan de gebouwen en tuinen van het Château de Marly. Van daaruit liep een weg omhoog naar een kruispunt van paden, het Trou d'Enfer. Lodewijk XIV liet daarvandaan een waterval aanleggen die de vijvers van het kasteel vulden. Noordelijk daarvan ziet men links het Etang (moeras) du Trou d'Enfer en bovenaan de Plaine (vlakte) du Trou d'Enfer. Kasteel en waterwerken zijn inmiddels verdwenen. Het Trou d'Enfer ligt er nog altijd.

Een beroemd *Trou d'Enfer* ligt op 179 m. hoogte op wat nu een open plek in het bos van Chateau Marly-le-Roy is, iets noordelijk van Versailles, op een kruispunt van wegen, tussen het Croix de Villevert en het Croix Blanche, kort bij Montjoye < Mons Jovis = berg gewijd aan Jupiter (en niet uit Mont de Joie!). Vlak ernaast in het Vallis Jovis ontstond later het klooster Joyenval. Daar zou koning Clovis van een kluizenaar 3 lelies hebben gekregen, die nog altijd het wapen van de Bourbons sieren. Zijn vrouw Chlotilde werd in dat klooster begraven. Het omringende gebied kwam in bezit van de abdij St. Denis, waar de latere koningen werden begraven. Sinds onheugelijke tijden lag in het bos van Marly een Trou d'Enfer. Het was een zó eerbiedwaardige plek, dat toen Lodewijk XIV het hele terrein opkocht voor

jachtgebied en er een prachtig kasteel liet bouwen, het Château de Marly, het Trou d'Enfer werd gespaard. Sterker nog: de hele aanleg werd erop georiënteerd. (Zie afb. 9) In 1794 werd op de 'Plaine du Trou de l'Enfer' vanwege de hoge ligging een toren gebouwd waarop een semafoor werd geplaatst. De toren bestaat nog steeds. Het bewijst dat 'hellegaten' niet altijd in de laagte lagen.⁵⁷

Waar kwam die veelvuldig voorkomende naam "Trou d'Enfer" vandaan? De verklaringen lijken zich soms op te dringen. In Orly bij Parijs bevindt zich bij een bron een *Trou d'Enfer* naast een grafveld uit de late IJzertijd. Bij Royaumeix in Lotharingen ligt een Trou d'Enfer boven op een Merovingisch grafveld. Hetzelfde is het geval in Auffargis, 20 km. ten zuidwesten van Versailles. Het ligt voor de hand om dat ook aan te nemen voor Marly, omdat Clovis daar tenslotte ook een veldslag leverde.

In Duitsland is het niet anders. Helle is nu een stadswijk van Groß Pankow in de Landkreis Prignitz in Brandenburg. De "Teufelsberg" in Helle is een cultische begraafplaats waar in de vroege bronstijd (ca. 800 v.C.) jonge vrouwen en kinderen werden begraven. Vlak erbij ligt het Seddiner Koningsgraf. België heeft ook zo'n sprekend voorbeeld. In Denderleeuw ligt het *Hellegat* op een kruispunt van twee wegen- naast het oude kerkhof, vlak bij Wolfsveld en Wolfspuit.⁵⁸ Men zal in deze situaties echt met een religieuze context rekening moeten houden. En als dat dáár het geval is, waarom dan hier niet?

Natuurlijk wil hiermee niet gezegd zijn dat elk Hellegat een Trou d'Enfer is. Er zijn tientallen Helle-gaten. Een heel natuurlijke verklaring geeft Van Dyck voor een aantal ervan: "Belangrijk in de naam is het suffix "gat". Een "gat" is een opening of toegang tot iets (veld, omheining, afsluiting, ..). Een "gat" betekent echter ook de monding van een kleinere rivier of beek in een grotere. Vanuit de grote re waterloop bekeken vaart men dan inderdaad een "gat" in."⁵⁹ Hij geeft er vele voorbeelden van.

Maar de hierboven genoemde Hellegaten op een oud grafveld uit vóór-christelijke tijden hebben hun eigen rol in dit verhaal. En er is meer. De Gouffre d'Enfer (Afg rond van de Hel) bij Planfoy (bij St.-Etienne) is een poel in een bos op een kruispunt van wegen op het Plan des Foys (dial. voor Fées =

ren. De weg naar een andere interpretatie ligt daarmee open. Men moet hem alleen nog durven inslaan.

7. Conclusie.

1.

De naam van een aantal waterlopen in Noordwest-Europa eindigt op of bevat de stam *-man-*. Taalkundigen van naam hebben al eerder bewezen dat hierin een oud waterwoord steekt. Ook in Nederland komt dat verschijnsel voor, in Deurne zelfs een aantal malen. De Deurnese waterloop *Helleman* heeft zijn Duitse tegenhanger in de kleine Helme, zijrivier van de Unstrut < 979 *Helmana* ulterior.

Afb. 11 De Unstrut en haar zijrivieren.

De Unstrut zelf draagt zijn naam sinds 575: *Onestrudis*. Het is oud nederzettingsgebied. Al in 531 versloegen de Franken hier de Thüringers.

In een aantal gevallen is het achtervoegsel *-man-* geëvolueerd tot *-mund-*. Dortmund < Drutmanni is het bekendste voorbeeld, maar hiervoor zijn er meer genoemd. Ook de Deurnese Helleman zou zich dus gemakkelijk hebben kunnen ontwikkelen tot Hellemund of Helmund. Dat is niet gebeurd, maar de volgende inschrijving in een Deurnes schepenprotocol uit 1783 toont wel het volgende:

"een perceel groesland zijnde oude nieuwe nieuw erva genaamd het Schommerveldje gelegen alhier ter plaatse aan den *Hellemandsendijk* ter grootte van 1 lopense, 25 roeden, ene zijde Gerit Hampen, andere zijde Jacobus van de Meulenhoff, ene einde de waterlaat, andere einde de voorschreven dijk"⁶²

Hellemandsendijk bewijst dat de grens tussen Helleman en Helmond flinterdun is (geweest).

Dat er in Helmond zelf geen spoor van een waterloop *-hel-* is overgebleven zegt op zich niet zoveel. De Thüringse stad Erfurt dankt zijn naam aan de waterloop Erfes. Die waterloop veranderde later van naam en werd Gera genoemd, een zijrivier van de hierboven genoemde Unstrut, een zusterloop van de Helme zogezegd. De naam Erfes is spoorloos verdwenen. Alleen de stad Erfurt heeft er in zijn naam het bewijs van overgehouden. Zoiets zou in Helmond ook gebeurd kunnen zijn.

"Kúnnen". Er is hier niets bewezen. Ik heb alleen maar willen aantonen dat de huidige verklaringen in de bekende handboeken nog onbevredigender zijn dan wat hier als mogelijkheid wordt aangeboden.

2.

Een volgende conclusie moet getrokken worden met betrekking tot het woorddeel *-hel-*. De gebruikelijke verklaring is hellend, helder of laagliggend. Maar de Hellegaten en Trouw d'Enfer in Duitsland en Frankrijk die op of naast oude vóór-christelijke cultus- of begraafplaatsen liggen geven aan, dat er ook andere verklaringsmogelijkheden zijn. Het Deurnese Hellegat ligt niet laag, ligt niet hellend en er was niets helders aan te bespeuren. Wel hadden we in Deurne een urnenveld uit de Bronstijd, opgegraven in 1837. In 1974 zijn er soortgelijke urnen naar boven gekomen. Afstand tot het voormalige Hellegat: slechts 1300 m.

Deurne figureert al in een oorkonde uit 721. Herelaef uit Bakel schenkt dan goederen weg uit het erfdeel van zijn moeder. Zijn ouders moeten hier dus al vóór 700 gewoond hebben. Deurne is niet pas in

721 gesticht, maar was toen al een bewoonde plaats met een eigen naam. De bewoners zullen nauwelijks christenen zijn geweest. Daarom stichtte Herelaef een kerk en schonk hij daar goederen aan. Het klooster Susteren werd kort voor 714 gesticht, om het christendom te verspreiden dat hier nog geen wortel had geschoten. Het is historisch volkomen verantwoord om aan te nemen dat rond 700 de overledenen hier in deze regio werden begraven op een plaats die later na de kerstening als 'heidens' werd beschouwd en vervolgens gediaboliseerd. Op zo'n plaats zou net als in Duitsland en Frankrijk heel goed een Hellegat kunnen zijn ontstaan.

"Kúnnen", want wederom is niets bewezen. Ik heb alleen maar willen aantonen dat de huidige verklaringen in de bekende handboeken nog onbevredigender zijn dan wat hier als mogelijkheid wordt aangeboden. Wil men desondanks blijven vasthouden aan de theorie dat *-man-* per se een 'personifiërend element' moet zijn, dan blijft er voor de Helman in Deurne maar één verklaring over: *beek genoemd naar "man uit de hel"*

Noten.

¹ Alle vormen ontleend aan L. von Winterfeld, *Geschichte der Freien Reichs- und Hansestadt Dortmund*. Dortmund, 1965.

² Förstemann, E., *Altdeutsches namenbuch*. II. Orts- und sonstige geographische Namen, 1913-1916, 1, 341. (Herdruk 1983)

³ Schönfeld, M., *Minstroom, Minnewater*. In: *Naamkunde*, 1951, 13.

⁴ Udolph, J., *Namenkundliche Studien zum Germanenproblem*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde, band 9. Berlin, 1994, 140-142.

⁵ Opmerkelijk: Hedemünden is tegenwoordig onderdeel van de stad Hannöversch-Münden, dat in 1183 al "Gimundi" heette, dus wel een echte "mondings"-naam kan zijn. Hann.-M. ligt aan de uitmonding van de Werra in de Fulda, die vanaf dat punt samen Weser heten. Anderzijds kan 'gi-mun-di' gevormd zijn volgens het schema 'ge-berg-te' en dan toch een *mun*-stam bevatten. Het is dan te vergelijken met Roermond < 12° e. Ruregemunde. Een collectief voor een uitmonding van één rivier -de Roer- lijkt echter wat overdreven, dus deze naam blijft raadselachtig.

⁶ Zie voor de gehele problematiek van de oude waternamen o.a.: 1) Schönfeld, M., *Nederlandse waternamen*. Amsterdam, 1955. 2) Hans Krahe, *Alteuropäische Flussnamen*. In: *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum*. Darmstadt, 1977, 39-97. (Oorspr. 1950); 3) Wolfgang P. Schmid, *Alteuropäisch und Indogermanisch*. In: id., 98-116. (Oorspr. 1968); 4) Directie Bos- en landschapsbouw, *Plaats- en waternamen*. Hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok). Utrecht, 1991. Door Blok geautoriseerd, die het gedachtengoed van Krahe m.u.v. de datering onderschrijft. 5) Wolfgang P. Schmid, *Was Gewässernamen in Europa besagen*. In: *Akademie-Journal*, 2001, nr. 2, 42-45; 6) J. Udolph, *Anatolien war nicht Urheimat der indogermanischen Stämme*. In: *Eurasisches Magazin*, 26-03-2004; 7) Dezelfde, *Ortsnamen als Geschichtsquelle*. In: idem.

⁷ Schönfeld, *Waternamen*, 107.

⁸ Schönfeld, *Waternamen*, 42.

⁹ Bach, A., *Deutsche Namenkunde II. Die deutschen Ortsnamen* 1. Heidelberg, 1953, 156/7.

¹⁰ Schönfeld, *Waternamen*, 124.

¹¹ Brouwer, J. de, Hofstade. In: *Oostvlaamse Plaatsnamen*. Serie in de reeks *Toponymica* van het Instituut voor Naamkunde te Leuven, 1950 (= OVP), 91.

¹² Vries, J. de, *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse Plaatsnamen*. Utrecht, 1962.

¹³ Berkel, G. van & K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*. Utrecht, 2006.

¹⁴ Schönfeld, *Waternamen*, 177.

¹⁵ Lindemans J. & F. Borgers, *Geetbets*. In: *Oostbrabants(ch)e Plaatsnamen*. Serie in de reeks *Toponymica* van het Instituut voor Naamkunde te Leuven., 1949, 62.

¹⁶ Lindemans, J. & C. Theys, *Dworp*. In: *Brabantsche Plaatsnamen*. Serie in de reeks *Toponymica* van het Instituut voor Naamkunde te Leuven. Leuven (= BP), 1948, Kadasterkaart.

¹⁷ Lindemans, J., *Brussegem - Oppem en Ossel*. In: BP, 1967, 18.

¹⁸ Brouwer, J. de, Hofstade. In: OVP, 1950, 49

¹⁹ Brouwer, J. de, Hofstade. In: OVP, 1950, 94.

²⁰ Brouwer, J. de, Impe. In: OVP, 1958, Kadasterkaart.

²¹ Brouwer, J. de, Lede. In: OVP, 1958, Kadasterkaart.

²² Brouwer, J. de, Lede. In: OVP, 1958, 80.

²³ Brouwer, J. de, Lede. In: OVP, 1958, 85 en Kadasterkaart

²⁴ Brouwer, J. de, Denderleeuw. In: OVP, 1960, Kadasterkaart.

²⁵ Ulrix, E. & J. Paquay, *Zuidlimburgse Plaatsnamen*. Excerpten XIVE - XVE eeuw. Uitgave in de reeks *Toponymica* van het Instituut voor Naamkunde te Leuven. Leuven, 1932, 23.

²⁶ Passen, R. van & K. Roelands, *Toponymie van Wilrijk*. In: *Nomina Geographica Flandrica*. Uitgavenreeks van de Vlaamse Toponymische Vereniging te Leuven. Leuven, Monographieën VII, Leuven, 1967, kaart.

²⁷ Carnoy, A., *Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)*. Louvain, 1948/49, 435.

- ²⁸ Ondanks de zeer grote hoeveelheden oorkondes en archiefmateriaal die ik de afgelopen jaren heb doorgenomen, ben ik niet één keer de 'vrouwelijke' vorm van het substantivum *mansus* tegengekomen. Eerlijk gezegd zou ik een dergelijke uitvlucht niet durven gebruiken.
- ²⁹ Schönfeld doet hetzelfde als hij de *Meensloot/Min(t)sloot* in Noord-Holland < middeleeuws *Meneslate* verklaart als 'gemeenschappelijke sloot' en dit uitbreidt naar de Groningse *Mansloot* en de Zuidhollandse *Miening* bij Zoeterwoude. Waternamen, 251.
- ³⁰ Ik heb niet gelet op de al of niet mogelijke Keltische herkomst van een naam. Dat zou alleen zin hebben als je precies wist dat op een bepaalde plaats al of niet Kelten hebben gewoond. Als je zeker weet dat er géén Kelten of Keltisch sprekende lieden in Deurne en omgeving hebben gewoond, dán kun je de conclusie trekken dat Heittrak/Heidrik, een klein Deurnes gehuchtje, nooit en te nimmer uit een Hadriacum kan zijn ontstaan. Maar wie zal dat kunnen bewijzen? Ik stel daar een andere werkwijze tegenover. Als Blerick uit Blariacum, Meterik uit Materiicum en Vlerken uit Fladeracken en dus uit Flad(e)riacum is ontstaan, dan is het gezien de korte afstand ook mogelijk dat Heidrik historisch gesproken uit Had(e)riacum is voortgekomen. Er kan dan alleen nog een linguïstisch bezwaar zijn. Dat wil ik dan graag horen. Datzelfde geldt voor de in de tekst genoemde plaatsen. In de omgeving van Deurne zijn overigens tal van vondsten gedaan die deskundigen met 'Keltisch' aanduiden.
- ³¹ Gysseling, M., Die fränkische Siedlungsnamen. 1973, 239
- ³² Gysseling, 241.
- ³³ Voor alle voorbeelden in de paragraaf 'Duitsland, Zwitserland en Frankrijk' geldt, dat ze op basis van de opgaven in Bahlw, H., Deutschlands geographische Namenwelt. Frankfurt/Main, 1985, gecontroleerd zijn via internet (Wikipedia) en de afzonderlijke opgaven per plaats. Diverse overheden hebben daarnaast websites vol gegevens over de hydrologie van bepaalde regio's die er betrouwbaar uitzien. Ook de via Internet te raadplegen oorkondenboeken, rechtswoordenboeken en encyclopedieën zijn benut. Het leek ondoenlijk om elke plaats met een aparte voetnoot te verantwoorden.
- ³⁴ Laban, C. e.a., IJzer uit eigen bodem. In: Grondboor en hamer, jrg. 42, 1988, no 1, 2/3.
- ³⁵ Hertogelijk Cijnsboek Vlierden, Archief Rekenkamer Brussel, nr. 45088, 1448 en 1450, fol. 91v. Het lezen van deze cijnsboeken vereist langdurige oefening alsmede kennis van de door een bepaalde schrijver gebruikte of weggelaten(!) ligaturen en abbreviaturen. De cijnsboeken van Deurne, Vlierden en Bakel worden al heel lang door een werkgroep bestudeerd en klaargemaakt voor uitgave. Ze bestrijken de periode 1340-1795. Ze zijn voor de kennis van de toponymie (en de genealogie!) in deze regio van onschatbare waarde. Anderzijds zijn ze zonder grondige kennis van de lokale toponymie niet te begrijpen. Foto: P. v.d. Meulenhof, Helmond, 1987. Transcriptie en vertaling van auteur dezes.
- ³⁶ Gezien het feit dat de schrijver ook een keer *-quandam-* in plaats van *-quondam-* schrijft, is het niet onmogelijk dat hij hier een *-Bosman-* bedoelde, wat dan hoogstwaarschijnlijk een *-Bosman-* oplevert, de derde in Deurne! Wie thuis is in deze cijnsboeken weet welke verschrijvingen en fouten hij bij één en dezelfde schrijver kan tegenkomen. Soms moet men ook maar gissen wat er met een bepaalde afkorting wordt bedoeld. Er waren wel vaste regels voor, maar het aantal individuele variaties was legio.
- ³⁷ Schönfeld, 55.
- ³⁸ Historische Topografische Atlas van Noord-Brabant, ca. 1836-1843, krt. 181b.
- ³⁹ Bossche Protocollen, 1378, nr. 1178, f. 262 v.
- ⁴⁰ Alle toponiemen uit Ton Spamer, Deurnese toponiemen 1300-1900. (In voorber.). Aldaar de bewijsplaatsen.
- ⁴¹ Camps, H.P.H., Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meijerij van 's-Hertogenbosch. 's-Gravenhage, 1979, oorkonde nr. 8.
- ⁴² Brabants Heem, jrg. 42, 1990, nr. 1, 1-22, 11
- ⁴³ http://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Helmond
- ⁴⁴ De gebruikelijke literatuur over Hel-namen, zoals het artikel van Huisman, is geraadpleegd. Er is echter veel folkloristisch kaf onder het koren. Alleen Huisman en Schuyf zijn in dezen betrouwbaar te achten. Huismans theorie over 'hel' als topografisch 'noord' kan ik in Deurne echter niet bevestigd zien.
- ⁴⁵ Bach, 244.
- ⁴⁶ Schönfeld, 127.
- ⁴⁷ Blok, 19.
- ⁴⁸ Schuyf, J., Heidens Nederland, Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden. Utrecht, 1995, 25 en 97.
- ⁴⁹ Van Berkel en Samplonius, 91.
- ⁵⁰ Volgens A. Bach, Deutsche Namenkunde II. Die deutschen Ortsnamen 1. Heidelberg, 1953, 419, geven namen als Koningstraat, Keizerstraat, Hogeweg, Groeneweg en Baan wegen aan die gelegen zijn op vroegmiddeleeuwse of zelfs prehistorische wegen.
- ⁵¹ Zie ook Schuyf, passim.
- ⁵² Spamer, Deurnese toponiemen s.v.
- ⁵³ Vert.: Gat of holte op het diepste punt van een helling; in het Nederlands betekent helle 'heuvel'
- ⁵⁴ Carnoy, 298/99. Vert.: Algemeen begrepen als 'gat van de hel'. Zo bestaan ook een Hellegat in Niel, Ruisbroek-bij-Puurs < 1307 Hellegate, = doorgang op een helling, begrepen als 'gat van de hel'
- ⁵⁵ Gysseling, M., Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Brussel, 1960, 470.
- ⁵⁶ <http://www.paris-pittoresque.com/rues/196b.htm>.
- Vert. De benaming herinnert eraan dat de H. Lodewijk [koning Lodewijk IX] het afgesloten terrein van Vauvert [in 1257] aan de karthuizer monniken gaf, onder voorwaarde dat zij er de duivel zouden verjagen. Die duivelbezwering schijnt geslaagd te zijn, want de religieuzen bleven vervolgens vijf en een halve eeuw in het bezit van het terrein. De Chartreuse lag in de huidige Jardin du Luxembourg. De huidige Boulevard St. Michel heette toen de Rue d'Enfer.

Ook: Le château de Vauvert ou Val-Vert situé près de Paris (du côté de la barrière d'Enfer), fut construit par Robert le Pieux au XIe siècle pour y établir sa résidence. Après son excommunication Philippe-Auguste y habita en y menant joyeuse vie. La légende dit qu'il s'y serait livré à des actes sacrilèges ce qui fit penser que le diable habitait l'endroit. Saint Louis ou Louis IX, son petit-fils, donna le château aux Chartreux en 1257 pour le "purifier", un couvent y fut construit et prospéra jusqu'à la révolution.

⁵⁷ Het kasteel van Marly werd in 1676 opgekocht door Lodewijk XIV, die het geheel liet herbouwen tot een intieme dependance van Versailles. Na de Revolutie verviel het kasteel en werd het afgebroken. De beroemde Paarden van Marly staan nu aan het eind van de Tuileries, daar waar de Champs Élysées begint. Het terrein Trou d'Enfer bleef onaangetast. Op het terrein werd in 1881 een kazerne gebouwd voor 800 manschappen, nu nog in gebruik door het Office National des Forêts en door een schietclub. De huidige weg over het kruispunt achter het kasteelterrein heet nog steeds Chemin du Trou d'Enfer.

⁵⁸ Brouwer, J. de, Denderleeuw. In: OVP, 1960, Kadasterkaart.

⁵⁹ Dyck, Vic Van, Hellegat en Hellegat-Veer.

(http://users.skynet.be/dirkbinon/ruisbroek_sauvegarde/pagina's/nielhellegat.htm)

⁶⁰ Hier wordt bedoeld op het gebied tussen Reims en Noyon. Waakzaamheid is echter geboden, want sinds de gevechten rond de Chemin des Dames in de 1e Wereldoorlog komen hier allerlei combinaties met -Dames- voor, door plaatselijke VVV's graag gekoppeld aan bosnimmachtige verzinsels. Men is ook nooit te beroerd om er een paar "Fées" aan toe te voegen. De namen op afbeelding 2 zijn echter al van ouds bekend en komen op oude kaarten voor.

⁶¹ Carnoy, s.v. Aisne resp. Mater.

⁶² 11-1-1783 Recht. arch. Deurne nr. 111 f. 185 v.